

AQLI ZAIF BOLALARNING IDROKI.

*Andijon davlat pedagogika instituti Maktabgacha ta'lim va maxsus
pedagogika fakulteti o'qituvchisi **To'raxonova Barno**
Andijon davlat pedagogika instituti Maktabgacha ta'lim va maxsus
pedagogika fakulteti Oligofrenopedagogika 201-guruh talabalari
Axmadjonova Odina, Ikromova Moxiniso.*

Anatatsiya: Ushbu maqolada Aqli zaif bolalarning ijtimoiylashuvdagi qiyinchiliklari. Bolalarda murakkab nuqsoni borligi Aqli zaif o'quvchilarning idroki ularning taffakuri. Bunday bolalar uchun maxsus pedagogik yondashuvlar va ijtimoiy qo'llab-quvvatlash tizimi zarurdir va ota onalarni qo'llab quvvatlashi. Ushbu maqolada aqli zaif bolalarning xususiyatlari, muammolari va ularni ijtimoiy hayotga moslashtirish yo'llari haqida so'z yuritiladi.

Abstract: This article discusses the difficulties of children with intellectual disabilities in socialization. Children with intellectual disabilities have a complex defect in their perception of their thinking. Special pedagogical approaches and a social support system are necessary for such children, as well as the support of parents. This article discusses the characteristics, problems and ways to adapt them to social life of children with intellectual disabilities.

Аннотация: В статье рассматриваются трудности социализации детей с нарушениями интеллектуального развития. Дети с нарушениями интеллектуального развития имеют сложный дефект восприятия собственного мышления. Для таких детей необходимы специальные педагогические подходы и система социальной поддержки, а также поддержка родителей. В статье рассматриваются особенности, проблемы и пути адаптации детей с нарушениями интеллектуального развития к социальной жизни.

Kalit so'zlar: Idrok, Tafakkur, obraz, diagnostika, aqli zaiflik, bilish, sezgi, intellektual, talaffuz, grammatika, ruhiy rivojlanish sustlashgan, hissiy, muvaffaqiyat, differensiatsiya, xarakter.

Keywords: Perception, Thinking, image, diagnosis, mental retardation, cognition, intuition, intellectual, pronunciation, grammar, mental retardation, emotional, success, differentiation, character.

Ключевые слова: Восприятие, мышление, образ, диагностика, умственная отсталость, восприятие, интуиция, интеллектуальный, произношение, грамматика, умственная отсталость, эмоциональный, успешность, дифференциация, характер.

Idrok — bu inson analizatori yoki analizatorlar sistemasiga bevosita ta'sir etuvchi, narsa va hodisalarning yaxlitligicha yoki ularning turli xususiyatlarini o'zaro aloqasining shakllanish jarayonidir. Idrok turli xil sezgilar asosida shakllanadi. Psixologiyada idrok quyidagilarga ajratiladi: ko'ruv, eshituv, taktil, ta'm bilish va hid bilish idroklariga. Idrokning barcha turlarida harakatlanish sezgirliigi muhim o'rin tutadi, biroq bularni inson ko'pincha idrok etmaydi. Idrok etishda nutq katta ro'l o'ynaydi. Narsa va hodisalarning so'zlar bilan ta'riflanishi, ular orasidagi mavjud o'zaro aloqa ta'minlanishini, abstraksiyasi va umumlashtirilishi idrok etilayotganlarning mazmunini ochishga yordam beradi. Idrokning obyektiv faoliyati inson faoliyatining ilgarilanganligidir. Shu bilan birga faoliyat, amaliyot idrokning rivojlanishiga, harakatlarning to'g'ri va to'la aks etishiga yordam beradi. Aqli zaif bolaning ruhiyati o'ziga xos sistemani aks ettirib, turli nuqsonlar va rivojlanishda orqada qolishlar to'laligicha faoliyatning ruhiy jarayonlariga ta'sir etadi. Bu holat idrokka ham taalluqlidir. Aqli zaif o'quvchilarning ko'ruv idroki. Hozirgi kunda eng ko'p o'rganilgani aqli zaif o'quvchilarning ko'ruv idroki hisoblanadi. Bu — ko'rish analizatori boshqalariga nisbatan atrof-olam haqidagi turli xil axborotlarni olishga yordam beradi.

Eksperimental psixologik uslublarning ishlab chiqilganligi tegishli ahamiyat kasb etadi. Ko'rish orqali idrok etish — juda murakkab ish bo'lib, bu jarayonda ko'pgina qo'zg'atuvchilar ko'zga o'z ta'sirini ko'rsatadi. Idrok etishda analiz qanchalik aniq bo'lsa, sezish shunchalik sifatli, kuchli va to'la, aniq bo'lib ular qo'zg'atuvchilarda differensial aks ettiriladi. Aniqlanishicha, aqli zaif bolalarning ko'rilishi sodda bo'lgan narsalarni idrok etishi tezlashib, narsalarning ko'rinishi murakkablashsa, ularning idrok etishlari sekinlashadi. Shunga ko'ra, murakkab shakllar ko'rish analizatorining analitik-sintetik faoliyatida hali ham sodda ko'rinishlarda aks etadi. Sog'lom bolalarga nisbatan aqli zaif bolalar atrof vaziyatga ko'z yugurtirib chiqqanda kam narsalarni idrok etadi. Bu ularga atrof muhit bilan tez tanishishga, ma'lum bir predmetni, hodisani ajratib olishni qiyinlashtiradi. Aqli zaif o'quvchilarga ko'ruv idrokining torligi ham xarakterlidir. O'quvchilar, ayniqsa, kichik sinf o'quvchilari bir vaqtning o'zida me'yordagi kabi emas, balki 8-12 ta katta bo'lmagan buyumlarni, eng kamida 4-6 ta katta bo'lmagan buyumlarni ko'ra oladi. Aqli zaif o'quvchilarning ko'ruv idroki qisqaligi atrof, borliqni o'rganish imkoniyatlarini kamaytiradi. Bu bilan ba'zi o'quvchilarni o'qishga o'rgatishdagi qiyinchiliklarni tushuntirish mumkin. Aqli zaif bolalarning ko'ruv idrokining yana bir xususiyati yetarlicha differensiallanmaganligi: ular har doim ham ranglarni ajrata olmaydi, atrofdagi obyektlarni, ularga xarakterli bo'lgan qismlarsiz ajratadi. Masalan, birinchi sinf o'quvchilari oq, qora, to'q qizil, to'q ko'k ranglarini ajratishadi. Ammo och rangli, ularga o'xshashlarini ajrata olmaydilar. Chunonchi, ko'p hollarda ko'k va siyohrang, olovrang va qizil ranglarni ajrata olmaydilar II sinfga kelib oligofren bolalarning rang ajratish xususiyatlari aniqlanadi. Uning aniq ko'rinishlari ba'zi o'quvchilarda saqlanib qoladi. Aqli zaif o'quvchilarda rang ajrata olmaslikning asosiy sabablari, anglash faoliyatida ranglarni sezish xususiyatining pasayganligi nuqsoni asosiy rolni o'ynaydi. O'tkazilgan qator tajriba natijalariga ko'ra aqli zaif o'rta maktab o'quvchilari orasida rang ajrata olmaslikning sababi uni idrok etishda emas, balki hamma ranglarning nomlarini bilmasligida. O'quvchilar u yoki bu rangni

ancha to'q bo'lgan hollarda aytishadi. O'quvchilar och tusli rangning nomini aytmoqchi bo'lganlarida, ular o'zgacha nom bilan ataydilar. Masalan, och ko'kni ular «ko'kish — yashil» yoki «yashil sariq» deyishadi. Boshqa hollarda ular «bunaqamas», «ular boshqacha» iboralarini qo'llashadi. Kichik sinflardagi o'quvchilar ranglarni adashtirishadi, masalan, siyohrangni olovrang, olovrangni binafsharang va boshqalar. O'quvchilarda tegishli obyektlarga xos ranglarni ajrata olmasligi, borliqni anglash ko'nikmasini kamaytiradi. Aqli zaif o'quvchilarning ko'rish o'tkirligi pasaygan bo'ladi. Ular sog'lom tengdoshlariga nisbatan, och fondagi narsalarni qiyinchilik bilan ajratishadi. Ko'rish o'tkirligining sustligi ularga bir-biriga yaqin turgan narsalarni ajratishda o'quvchilar ularni ko'pincha 1 ta katta obyekt sifatida qabul qiladi. Ko'rish o'tkirligining pastligi bolalarda atrof-olam haqida tasavvurlarning yaxlitligiga, birligiga, aniq formalarga ega emasligiga, ba'zi narsalar ularning ko'z ostidan tushib qolishiga olib keladi. Ko'rishning bu xususiyati kichik maktab o'quvchilarida ko'rib turgan narsalarning unga tegishli bo'lgan qismlarining ko'rinmasligiga olib keladi. Bu asosan, qo'l mehnati darslarini mustaqil bajarganda bilinadi, o'quvchilar ishlarini bo'sh bajaradilar. Yasagan ishlari umuman olganda namunaga o'xshamaydi. Shunga qaramay ular o'z ishlaridan qanoat hosil qilib o'zlarini maqtaydilar va yaxshi va a'lo baholar olishni xohlashadi. Bunday baholash oligofren bolalarga tegishli bo'lib, o'z mehnatlari va namuna o'rtasidagi farqni anglay olmaydilar. Aqli zaif kichik maktab o'quvchilarining narsa va hodisalarni o'zlaricha tanib idrok etishi ularning ilgari egallagan ko'nikmalarida aks etgan. Oligofren o'quvchilar uchun ko'rganlarini umumlashtirish xosdir. Shunga qaramay, birinchi sinf o'quvchilari olmaxon bilan mushuk, soat bilan kompas o'rtasidagi farqni ajrata olmaydi. Ular nuqtayi nazarida sog'lom tengdoshlariga nisbatan, masalan, geometrik figuralardan kvadrat va to'g'ri to'rtburchaklarni, ular orasidagi farqni bilmagan holda bir guruhga mansubligini bildiradilar. Aqli zaif bolalarda ko'ruv idrokining differentsiallanmaganligi tanish obyektlarini sharhlash paytida aniq kuzatiladi. Normal rivojlanayotgan bolalar ularni o'zlari bilib

aytishadi. Bu ma'lumotlar aqli zaif bolalarning lug'at boyligining kambag'alligidan dalolat beradi. Biroq o'quvchilar bu sifatlarni, noaniq yoki noto'g'ri javobga ishora qilib ham aytmaydilar. Bu bolalar lug'atida tegishli so'zlar mavjud emasligidan dalolat beradi. Aqli zaif o'quvchilar uchun ko'ruv idrokini boshqa sharoitlarga moslashtirish qiyin. Fazoni idrok etish har xil nuqsonli a'zolarining turli xil intermodal aloqalariga asoslanadi. Fazoda komponentning to'liqligi ko'zga ta'sir etayotgan turli funksiyalarga bog'liq: uning o'tkirligiga, perseptiv maydonga, ko'z o'lchagichga, negaki aqli zaif bolalar bu darajaga yetmaydi. Psixologlar sog'lom bolalarda fazoni o'rganishning 3 asosiy bosqichini ajratishadi.

Shundan birinchisi bolada harakatlanishning paydo bo'lishi, fazoda faol o'rnini egallash, shu bilan boshqalarni ko'rishga qulay bo'lgan holatni egallash.

Ikkinchisi, predmet — harakatlarini egallash bilan bog'liq bo'lib, ular obyekt xususiyatlarini va fazodagi o'zaro aloqasini kengaytirib o'rganishga turtki bo'ladi. Uchinchi bosqich nutq rivojlanishidan boshlanadi, so'zda fazoviy kategoriyalarni aks ettirish va umumlashtirishning paydo bo'lishi.

Boladagi nuqsonli rivojlanish so'z — mantiqning to'liq bazasini ta'minlamaydi. Maktabgacha bo'lgan davrda psixikaning xususiyatlari fazoviy idrok qilish shakllanishining barcha bosqichlarida muhim bo'lib, u aqli zaif bolalarda kam ifodalangan. Maktab ta'limi davrida rasm, geografiya, qo'l mehnati va kasbiy ta'lim darslarida ularning fazoda mo'ljal olish nuqsonlari yaqqol ko'zga tashlanadi. Shunday qilib, o'quvchilar daftarning varag'ida, sinf xonasida, jismoniy tarbiya zalida, hovlida qiynalib mo'ljal oladilar. Ko'pincha ta'limning boshlarida harflarni qatorlarga yozishmaydi, duch kelgan joyga yozib qo'yishadi, daftarda materialni kerakli tartibda joylashtira olmaydi. Obyektlarni tasvirlashganda, ularning kattaligini sezilarli kattalashtirib yuborishadi, ularni chapga yoki o'ngga surib yuborishadi (T.N.Golovina, I.A.Groshenkov). Aqli zaif yuqori sinf o'quvchilari mehnat darslarida andozalarni to'g'ri joylashtirishga qiynalishadi. Ko'pincha ular

buni yaxshi uddalay olishmaydi. Boshlang'ich sinf aqli zaif o'quvchilarning idrok qilishlarining boshqachaligi, ularni sujetli rasmlarni tomosha qilganlarida bilinadi. O'quvchi sujetli rasmni tomosha qila turib, undagi buyumlarni to'g'ri ayta olishi va joylashishini aniqlashi, personajlarni aniqlab olishi, ularni qanday aloqalar bog'lab turishi, sharoitni tushunishi kerak. Sujetli rasmni tushunishi idrok qilinayotgan tasvirning analiz va sintez qilish sifatiga bog'liq. Normal rivojlanayotgan boshlang'ich sinf yoshidagi o'quvchilar qisqa muddat ichida sujetli rasmni ko'ra turib, tanish predmetlarni nomlashadi va ajratishadi. Aqli zaif boshlang'ich sinf o'quvchilari esa ko'pincha rasmlarni topib olishda va obyektning tasvirlashda xatoga yo'l qo'yishadi. Bu ularning bilim olish saviyasining pastligidan dalolat beradi. Noto'g'ri analiz qabul qilinayotgan tasvirni tanib olishga ham ko'maklashadi. Rasmda ko'rsatilgan alohida obyektlarni to'g'ri tanlab olishga to'g'ri shakl ajratish katta ahamiyat ko'rsatadi. Faqat shaklgina predmetlarni analiz va taqqoslashda yetakchi belgi hisoblanadi. Aqli zaif o'quvchilar umumiylikni differensiyalashda, alohida va birlikda, tekshiruvni davom ettirishda, shakllarni ajratishda qiynalishadi. Ularga fragmentarlik, idrok etishning kambag'alligi, analiz jarayonlarining sust yo'nalganligi va taqqoslamaslik xos (T.N. Golovina). Aqli zaif o'quvchilar uchun fazodagi obyektlarning o'zaro aloqasini aniqlash ham qiyin masaladir. Ko'pgina qiyinchiliklar tasvirdagi tegishli belgilarni idrok qila olmaslik, tushunmaslikdan kelib chiqadi. Hayratlanarlisi shuki, uzoqdagi narsalar rasmda kichraytib tasvirlanadi. Ba'zi obyektlar oldingi qatorda turganlarining qismlari bilan to'sib qo'yilgan bo'lishi mumkin. Masofa chizilayotgan rasmlarning aniq chegaraga, intensiv ranglarga ega emasligiga soyalarning ishlatilganiga, tasvirlarning kichrayganiga ham ta'sir ko'rsatadi. Qator hollarda rasmdagi predmetning kichraytirilgan tasviri aqli zaif o'quvchilarni uni uzoqlashganini tushunishga olib kelmaydi.

Aqli zaif o'quvchilarning taktil idroki. Insonda idrokning asosiy turlaridan biri teri-tuyish hisoblanadi. Sezgi sistemasi teri-tuyishni shakllantirishni ta'minlaydi, u

o'z ichiga teri (taktil, harorat) va kinestetik analizatorlarini oladi. Teri-tuyish organi qo'l hisoblanadi. Teri-tuyish orqali boshqa analizatorlardan olinadigan axborotlar aniqlashadi, kengayadi va chuqurlashtiriladi. Bundan tashqari, ba'zi obyektlarning alohida xususiyatlari ko'rish, eshitish va hid bilish bilan idrok etishga bo'ysunmaydi. Bularga buyumning harakati, uning og'irligi, fakturaning ba'zi sifatlari kiradi va boshqalar. Ularni aniqlash uchun teri-tuyish zarur. Psixologiya sohasida o'tkazilgan tadqiqotlarga ko'ra, obyektни idrok qilishning qator xususiyatlaridan, masalan, silliq yoki g'adirbudur yuzani insonning ko'rish sistemasi emas, balki qo'li yaxshiroq sezadi. Olingan ma'lumotlarga ko'ra, ikki sezgi sistemasi ko'rish va teri-tuyish (taktil) birgalikda yuqori natijalar beradi. Aqli zaif o'quvchilarning teri-tuyishni o'rganish muammosi tadqiqotchilar diqqatini tortmagan va bu sohada yetarlicha ma'lumotlar berilmagan. Ushbu kategoriyadagi o'quvchilarning teri-tuyish orqali idrok qilishini ko'rib chiqib, V.I. Lubovskiy shunday xulosaga kelgan, tempning tushunishi va axborotni qayta ishlashda obraz va tushunchalarning to'liq shakllanmaganligi barcha anomal bolalarga xos. Ushbu holatni aqli zaif bolalarga nisbatan olganda R.B.Kaffemanas idrok etishning qiyinlashishi, bilish faoliyatining yetarli emasligi barcha oligofren bolalarda uchrab, ularning ko'rgazmali-obraz fikrlashi qiyinlashadi deb ta'kidlaydi. Obrazlar bilan ish olib borganda ko'pgina o'quvchilar katta qiyinchiliklar sezishadi. Shuning uchun obrazlarni shakllantirish davomida turli xildagi axborotlarni ko'proq jalb etish kerak. Obyektни ko'rish va eshitish orqali idrok etishda qisman teri-tuyishni ham ishlatish foydali. Bu holat insonning hamma sezgi organlari o'zaro aloqadorligi, neyrofiziologik va psixologik tadqiqotlarining yangi ma'lumotlari bilan tasdiqlanadi. Birortasi ishdan chiqsa, boshqalarida ham buzilishlarni kuzatish mumkin. Aqli zaif bolalarning teri-tuyish bilan idrok etishini eksperimental o'rganish bo'yicha 2 ta tadqiqot ishi mavjud. Ulardan biri, A.P. Gozova tomonidan bajarilgan bo'lib, o'quvchilarga yaxshi tanish bo'lgan obyektlar, katta buyumlar va to'g'ri shakllar orqali terituyish xususiyatlarini yuzaga chiqarishdan iborat. Katta buyumlarga mumdan qilingan nok, fayansdan

qilingan idish, yog'och piramida yoki, yelim (plastmassa) eshakcha kirgan. Xuddi shu predmetlar yelimdan yassi shaklda yasalgan. Aniqlanishicha, katta yassi buyumlarni to'g'ri tanib olish soni o'qitish jarayonida oshib boradi. Oligofren bolalar yassi buyumlarga nisbatan, keng sigimli predmetlarni osonroq o'zlashtiradilar. Bu yassi tasvirlarning qator teri-tuyish belgilaridan xoli ekanligiga asoslanadi. Bundan tashqari o'quvchilar mustaqil yassi buyumlarni konturi orqali o'rganib, olingan ma'umotlarni analiz va sintez qilishlari kerak. A.P. Gozova ma'lumotiga ko'ra, 1-sinf aqli zaif o'quvchilari terituyish orqali katta sig'imli materialni o'zlashtiradilar. Bunda nok va idishni — shisha, piramidani — yog'och deyishadi. Ba'zi bolalar yassi nokka aniqlik kiritaman deb, uni «rezinka» yoki «kvadratcha» deb atashadi. Beshinchi sinf o'quvchilarining 20% javoblarida ma'lum bir buyumning borligiga ishora qilinadi: «Qandaydir plastmassa». Ba'zi obyektning shakliga qarab qo'shimchalar kiritishadi «oyna», «aylana», «kurakcha». Ushbu tadqiqotlarda ishtirok etgan sogiom bolalarda, aqli zaiflarga nisbatan shakllarni aniq nomlashadi. Ikkala guruh o'quvchilari o'rtasidagi katta farq yaqqol bilinadi. Sogiom bolalarga nisbatan, intellektida nuqsoni boigan bolalarda ko'proq va qo'polroq xatolar uchraydi. Masalan, beshinchi va yettinchi sinf o'quvchilari eshakni tuya yoki olmaxon, deb tanishadi. Bunday xatolar umumiy o'rta ta'lim maktabida 5-sinfdan boshlab kuzatilmaydi. Shuni aytish kerakki, o'rta va yuqori sinflarda o'qiydigan oligofren o'quvchilarda teri-tuyish faoliyatining notekis natijasini ko'rish mumkin bo'lib, ular to'g'ri javoblar bilan bir qatorda qo'pol xatolarga ham yo'l qo'yadilar. Aqli zaif bolalar o'rganayotgan obyektlarning 1 ta yoki 2 ta asosiy bo'lmagan belgisiga asoslanishadi. Ma'lumki, bunday o'rganish natijalari ko'pincha xato hisoblanadi. R.B. Kaffemanasning keyingi yillarda olib borgan izlanishlari A.P.Gozova tomonidan olingan ma'lumotlarni aniqlashtiradi va tasdiqlaydi.

Muallif aqli zaif o'quvchilarga teri-tuyish orqali (ko'rmasdan), tekis chiziqlardan tashkil topgan, oddiy relyefli shakllar bilan tanishishni taklif etgan. So'ng, ko'zlari yordamida xuddi shunday shakllarni cho'plar yordami bilan

yasashlari kerak bo'lgan. Aniqlanishicha, bu turdagi mashqlar hattoki katta sinf o'quvchilarining qo'llaridan kelmaydi. Hatto kichik sinf o'quvchilari - ning hammasi ham, teri-tuyish orqali shakllar bilan tanisha olmaydi. Ko'pgina bolalar predmetni qo'llarida ushlab turib, hech qanday teri-tuyish harakatlarini bajarishmaydi. Kattalar tomonidan yordam berilmasa, shakllarni o'rgana olmaydi. Aqli zaif bolalar idrokini o'rganish to'g'ri tashxis qo'yish uchun «Etalonlar metodikasi», «Rasmda kim yashiringan», «Raqamli kodlash» metodikasi, «Yetishmaydigan qismlarni top» nomli uslubiyatdan foydalanish tavsiya etiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. "Maxsus pedagogika" M.U. Xamidova Toshkent-2018
2. "Maxsus pedagogika" P.M. Po'latova, L.Sh. Nurmuxamedova, D.B. Yakubjonova, Z.N. Mamarajabova, Sh.M. Amirsaidova, A.D. Sultanova.
3. Po'latxo'jayeva M.R. Defektologiyani klinik asoslari-T. 2012 yil
4. L.R. Mo'minova, Sh.M. Amirsaidova, Z.N. Mamarajabova, M.U. Xamidova, D.B. Yakubjanova, Z.M. Djalolova, N.Z. Abidova, Maxsus psixologiya-T. 2013 yil
5. M. Ayupova "Logopediya" 2007 yil
6. "Logopediya" (L.S. Volkova tahriri ostida) –M
7. "Logopediya" (L. Mo'minova, M. Ayupova)-T